

Mi történik az analízisben, amikor nem történik semmi?

Ha a viselkedés felől közelítünk a címben foglalt kérdéshez, úgy a válasz: azért nem történt semmi, mert csend volt. Az *analizált* hallgat, az *analitikus* pedig gondolkodik: vajon a csend valóban annak a jele, hogy nem történik semmi, vagy azt jelenti, hogy az analizált nem képes szavakba foglalni a benne zajló történést? Fantáziája bizonyára dolgozik: talán a jelenből a múltba kalandozik; felidéz egy álmot vagy egy emléket, talán elbizonytalanodik, hogy tényleg ezt álmodta-e, vagy mindez nem több egy fantáziánál, amelynek nincs is valóság-fedezete? Ugyanis egy aktuális esemény a fantázia szintjén olyan régebbi emlékekkel is vegyülhet, amely fontos gyermekkori történést reprezentál. A fantázia „három idő között lebeg” – írta Freud ezért az *emlékezet* nagymértékben képes az idői fogalmak – a jelen, a múlt, a jövő, az „előtte-utána” – kategóriák összekavarására. Amikor tehát a konferencia „A jelenben elbeszélte múlt és jövő” címet választotta, megkerülhetetlenné vált az *emlékezet*, esetenként a fantázia által megcsalt vagy torzított emlékezet szerepének figyelembe vétele.

Ha az idői fogalmak felől közelítünk a történésekhez, akkor az *analitikus* számára az idő munkaeszköz: már az analízis kezdetén, a keretek megállapításánál is fontos tényező, de ennél is fontosabb szerepet tölt be az analízis *folyamatában*, például olyankor, amikor az analitikus az időiség fogalmával szemben az időtlenség fogalmát állítja, az időiséghez a tudatot, az időtlenséghez a tudattalant társítja. Tudatunk elválaszthatatlan a reális, létező időtől, míg tudattalanunk független az idői tényezőktől. A tudattalan időtlen, a tudattalan tárolja az elfojtott anyagot, amely már *regóta* ott lappang, majd az analízisben most, *éppen most* felbukkan, mert az elfojtott anyag tudatosulni igyekszik: vissza-visszatér, és mindaddig ismétlődik, amíg az analízisben – a tudatosulás, majd a feldolgozás révén – emlékként, szavakba foglalt történet formájában megjelenik. Ekkor az emlék már életszerű jelenként tér vissza, ezzel aktualizálja az intrapszichés világot. A tudattalan időtlensége megkönnyíti a szabad asszociációt és a regressziót: a múlt emléke társul az „itt és most” élményével, érzelmi összefonódásuk tudatosulni kezd, majd a jelen és a múlt szétválik, végül külön-külön a helyére kerül. Az újra-fogalmazott, verbalizálódó folyamatban már nem csak az emlékek felelevenítése történik, hanem az analizált újra alkotja a múltat, összefüggéseket ismer fel, és a kimondott szavak segítségével a primer folyamatokat másodlagos folyamattá alakítja. A katalizátor szerepét mindebben az *emlékezet* játssza.

Ismerjük a helyzetet, amikor csend támad, az analizált hallgat, a feszültség növekszik, az analitikus pedig találgat: mi is történik itt és most? De hogy ez élmény-szinten hogyan megy végbe, azt *három* rövid eset-töréddel illusztrálnám. Az első Linczéni Adorjántól származik, aki még a hetvenes évek elején, Hermann szemináriumán ismertette az esetet – természetesen a most következőnél sokkal részletesebben kibontva.

A páciens nagydarab, szerény verbalitású férfi, akinek tüneteit körzeti orvos pszichés eredetűnek diagnosztizálta. A terápia nehezen indult, a férfi testi szenzációin kívül semmi másról nem volt képes beszélni, lamentált, panaszkodott, gyakran hallgatásba burkolódzott, majd a panaszkodással is felhagyott, végül már meg sem szólalt. Nyilvánvaló volt, hogy a páciensben valami zajlik, de hogy mi, azt a férfi nem tudta szavakba önteni. Az utolsó hetekben a csend oly mértékben vált megszokottá, hogy már-már feszültséget sem keltett. Aztán az egyik óra végén férfi váratlanul megszólalt és azt mondta: „Doktor úr, köszönöm a segítségét, úgy érzem, meggyógyultam” – elköszönt és nem jött többé. Hogy a hosszú hetek alatt mi zajlott a férfiban, az „black box” maradt – valaminek azonban történnie kellett, mivel a beküldő orvos visszajelzése szerint is megszűntek tünetei.

A második töredék saját praxisomból származik: a páciens huszonéves lesbikus nő, legfontosabb törekvése, hogy kamasz fiúnak nézzék. Alkatilag is fiús, és ezt a látszatot öltözködésével is erősíti. Promiszkuid kapcsolataiban férfi szerepet visz. Hatalmas feszültség dolgozik benne, az üléseken agresszív, gyakran produkál látványos acting-outokat. A verbalizáció nehezen megy, a hosszú csend gyakori jelenség. A most felidézendő ülésre feszülten érkezik: leül, ujjait húzogatja, haját tépkedi, ráncigálja ruházatát – de nem szólal meg, biztatásra nem reagál, kérdésre nem válaszol. Mintegy fél óra elteltével feszültsége csökkenni látszik, de továbbra sem beszél. Végül jelzem: lejárt az időnk. Szó nélkül feláll, a fogashoz lép, kabátját lekasztja, lendületes mozdulattal magára teríti, majd ugyanezzel a lendülettel megpördül, és hatalmasat rúg a szekrénybe, amelynek ajtaja beszakad. Értelmezem a történeteket: „szekrénynek érzem magamat” – mondom, miközben arra gondolok: de jó is lenne tudni, mi játszódott le a páciensben az elmúlt háromnegyed órában? – Ez azonban csak másnap, a következő ülésen vált megfogalmazhatóvá.

A csend tehát nem azt jelentette, hogy nem történt semmi, csupán azt, hogy a történés hozzáférhetetlen maradt az analitikus és talán az analizált számára is. Feltételezhető, hogy miközben az *analizált* fantáziája a jelenből a múltba kalandozott, a felelevenedett emlék, valamint az ahhoz kötődő érzelem és indulat – amely kimondás és tudatosulás esetén az analízisben, a jelenben kerülhetett volna feldolgozásra – gátlás alá került. Ha nincs gátlás, és a múlt emléke verbalizálható, a múlt aktuális feldolgozása lehetővé teszi a jövőbeli kitekintést is. Lássunk végül egy illusztrációt erre is:

Az páciens 40 körüli, nős, kétgyermekes férfi. Közel két méter magas, sportos testalkatú, divatos ruhában, drága autón érkezik. Egy multi-cég magyar képviselőjének vezetője. Mivel diffúz szomatikus panaszai nem nyertek alátámasztást, egy magánklinika belgyógyásza irányítja hozzám. „Tanult beteg” módjára sorolja tüneteit, magas stresszreaktivitásáról, szorongásról és elbizonytalanodásáról panaszskodik. Korábban egy évig analízisben volt, ezt hasznosnak találta, de magyarországi kiküldetése miatt a terápiát meg kellett szakítania, és szeretné folytatni az analízist.

A 94. ülésre szülői értekezletről érkezik és elmondja: felesége, aki ezt a feladatot szokta ellátni, hazautazott, ezért most ő ment el az iskolába. Számára szokatlan volt a helyzet, zavarban volt, legszívesebben meg sem szólalt volna, csupán udvariasságból beszélt az osztályfőnöknővel. „Felnéztem a többi szülőre” – mondja, és kérdésemre: mit is jelent ez? – kis szünet után érkezik a válasz: „magam sem tudom, miért, hiszen az apáknál mind magasabb vagyok, az anyukákról nem is beszélve”. Majd halkabban folytatja: „úgy éreztem, mintha nem is szülő, hanem kislány lennék, a fiam kislány, és most félek: mit mondanak majd a szülői értekezleten”. Újabb szünet után, mintha csak magában beszélne, azt mondja: „A nők nagyok és kövérek...” – nem folytatja, hosszú csend támad. Végül megtöröm a csendet – halkán rákérdezek: és a férfiak? Azonnal válaszol: „a férfiak western-hősök... cserzett bőrű emberek... – majd kis szünet után, ismét szinte motyogva – „én nem mehettem a napra, mert fehér volt a bőröm és rögtön hólyagosra égtem...”

E mondat látszólag nem kapcsolódik az előzőek tartalmához. Ha azonban az időiséget tekintem, értelmezhetőbbé válik a történés: az itt és most felbukkanó emlék: a szülői értekezlet, a jelenben játszódó *tudatos* történés, az analízisben összefonódik egy, mindeddig a *tudattalanban* lappangó emlékekkel, amely a páciensben szorongást kelt. A regresszív folyamat következtében – amely bármikor, akár egy szülői értekezleten is bekövetkezhet – fehér bőrű kislányoknak érzi magát, és akit „nagy és kövér nők” fenyegetnek.

A példánkban tehát felelevenedett egy gyermekkori, szorongást keltő emlék, és létrejött a kapcsolat a jelen és a múlt között. Hogy mindennek kimondása milyen befolyást gyakorol a jövőre – azaz mely irányba tereli majd a terápiát – talán nem is szükséges részletezni. Ehelyett tegyünk fel kérdéseket: mi történik, ha egy masszív ellenállás következtében az emlék nem felidézhető? Ha a tudattalanban konzerválódott emlék nem felidézhető, tudatosulhat-e a szorongás oka? Miért van, hogy bizonyos emlékek felidézhetőek, mások meg végleg törlődnek? – És valóban: törlődnek-e végleg ezek az emlékek, vagy a tudattalanban szorongást keltve lappanganak, amíg feldolgozásra nem kerülnek? És mennyi időnek kell addig még eltelnie?

E kérdések megválaszolása céljából tekintsünk be röviden a kognitív neuropszichológia laboratóriumába, ahol a felejtés folyamatával kísérletileg foglalkoztak. Éppen 40 éve, hogy Bjork két munkatársával publikálta azt a kísérletileg bizonyítható ténytet, hogy a felejtés nem csupán az emlékképek eltűnését idézi elő, hanem bizonyos körülmények között hozzájárul az emlékképek megőrzéséhez is. A vizsgálat – csupán vázlatosan ismertetve – a következő volt:

A kísérleti csoport tagjainak, szabadon választott módon, egy szólistát kellett megtanulni, majd azt az instrukciót kapták, hogy mindez eddig csak a bemelegítést szolgálta, és az egészet felejtés el, mert most következik a feladat lényege: egy új szólistát kell megtanulniuk. Az újabb tanulást rövid szünet követte, majd a kísérleti személyeknek fel kellett idézniük *mindkét* szólista szavait, az összes szót, köztük azt is, amire korábban azt az utasítást kapták, hogy azt felejtés el. Az eredményt igazolta, hogy ksz.-ek valóban elfelejtették az első lista szavait, amelyeket akkor sem tudtak maradéktalanul felidézni, ha azért pénzzutalmat ígértek nekik. A *kontrollcsoport* tagjai az első lista tanulását követően *nem* kaptak felejtési instrukciót, hanem arra kérték őket, hogy jól jegyezzék meg a tanultakat, és ezután kellett megtanulniuk a 2. listát, majd nekik is fel kellett idézniük mindkét lista szavait. Ők az első lista szavaiból **szignifikánsan** többre emlékeztek, mint a felejtési instrukciót kapott kísérleti csoport tagjai, ezzel szemben a második lista szavaiból szignifikánsan kevesebbre emlékeztek, mint a felejtési instrukciót kapott csoport tagjai. A fentiek az 1. sz. ábra foglalja össze:

Kísérleti csoport
TANULD MEG!

Felejtés el amit tanultál
(„irányított” felejtés)

TANULD MEG, ezt követően
Idézd fel az 1. és a 2. szólistát

AZ 1. LISTÁBÓL SOK SZÓT ELFELEJTETT
A 2. LISTÁBÓL TÖBBET JEGYZETT MEG

1. Első próba: egy szólista tanulás,
(mindenki úgy tanul, ahogyan akart)
majd instrukció:

(–rövid szünet–)

2. Második próba: egy újabb szólista tanulás,
majd instrukció:

EREDMÉNY:

AZ 1. LISTÁBÓL TÖBBET JEGYZETT MEG
A 2. LISTÁBÓL SOK SZÓT ELFELEJTETT

1. ÁBRA

A felejtési instrukció hatására a kísérleti csoport tagjai tehát nem tudták felidézni az első szólista elemeit – kérdés: valódi felejtés jött-e létre? A válasz nemleges: bár *felidézni nem tudták* a szavakat, de amikor a két lista szavait együtt, ömlesztve exponálták, *kitűnően ráismertek az első szólista felejtésre ítélt elemeire is*. Tehát *nem valódi felejtés jött létre, csupán az aktív*

felidézés gyengült, a passzív ráismerés fennmaradt. A gátló hatás – Bjork szerint – a „hatékony szupresszió”, amely az aktiváló hatás ellentéte. Most pedig térjünk vissza a pszichoterápiához.

Helyettesítsük a „Kísérleti csoport” elnevezést egy „Ypszilonka” elnevezésű kislánnyal, akit gyermekkorában szexuálisan abúzáltak, és akinek a tettes –nehogy cselekménye kiderüljön– azt mondta (illetve: azt az instrukciót adta), hogy „ne mondd el senkinek, hogy mit játszottunk” (azaz „felejtsd el!”). Ypszilonka tehát elfelejti a „játékot” (az „első szólistát”) és helyette csak azokra a játékokra fog emlékezni, amit az abúzus után, pajtásaival az óvodában játszottak (azaz a „második szólistára”) – a tettes biztonságban érezheti magát: Ypszilonka senkinek nem beszél a korábban történt „játékról”, az abúzusról. És most visszatérünk a kísérleti körülményekhez, a helyzet ugyanis nem ilyen egyszerű.

Amikor a két szólistában szereplő szavakat összekeverték, majd ily módon felolvasták, (úgynevezett passzív, „felismerési” próbát végeztek,) mindkét csoport tagjai azonos mértékben ismertek rá az 1. szólistából tanult szavakra, azaz *tényleges (valós) felejtés a felejtési instrukció ellenére nem következett be.* A „felejtsd el” instrukció hatására ugyan a kísérleti személyek nem tudták maguktól felidézni az első szólista megtanult szavait, de amikor azok a felolvasás során elhangzottak, ráébredtek, hogy melyik szó szerepelt az első listában. Úgy tűnik: az „irányított felejtés helyzetben a gátlás parkolópályára teszi az adott feladat számára irreleváns, zavaró emlékezeti reprezentációkat”¹ de azok menetkész állapotban várakoznak arra, hogy jelet kapjanak az elindulásra. Azonban egy adott helyzetben, ahol kulcsingerként megjelenik egy mondat, egy kép, vagy bármi, úgy passzív emlékezet formájában felelevenedik bennük az, ami korábban történt. Visszatérve az Ypszilonka történetre: a „játékról” nem beszél senkinek, látszólag mindent elfelejtett, csak az esemény utáni játékokra emlékszik, de az emlék passzívan ott lapul. És ha bármi olyasmi történik, ami a „parkolópályára” hatást gyakorol, eszébe jut, hogy mi is történt vele, akkor és ott. Ez pedig állandó készenlétet, folyamatos védekezést igényel, aminek átmeneti gyengülése Ypszilonkában azonnal szorongást idéz elő. Most pedig ismét visszatérünk a kísérletekhez, mivel másként alakul a helyzet, ha beavatkozunk a tanulás *módszerébe*, (az úgynevezett *kódolásba*).

Ha a **kontrollcsoport** tagjai azt az utasítást kapták, hogy a két lista szavait egymástól különböző, más-más módon jegyezzék meg, (például az első lista szavait magolják be, míg a második lista elemeit vizuálisan csoportosítva tanulják meg, vagy fordítva,) a kontrollcsoport tagjai az 1. lista elemeiből szignifikánsan kevesebbet voltak képesek felidézni, mint amikor a tanulás módját maguk választhatták meg. A kísérletet Racsmány Mihály végezte el Bristolban, majd doktori értekezésésként ugyanott publikálta 1999.-ben. Két csoportjának ugyanaz volt a feladata, mint Bjork csoportjainak, de egy harmadik kísérletben újabb két szólista elemeit kellett megtanulniuk, *egymástól eltérő módszerrel, más-más módon*, például az elsőt bemagolva, a másodikat csoportosítva. Eredményei szerint, ha a vizsgált személyek a második lista szavait az elsőtől eltérő módon tanulták meg, úgy *felejtési instrukció hiányában is* alaposan csökkent az első lista szavainak megőrzése, míg pusztán a felejtési instrukció hatására nem jött létre számottevő felejtés. Racsmány ezt úgy értelmezte, hogy *az irányított felejtési hatás megjelenéséhez nem elegendő önmagában a felejtési instrukció, szükség van egy újabb tanulásra, amely versengve a korábbi emlékezeti anyaggal, gátolja az első lista elemeinek megőrzését.* Tehát Ypszilonkának ahhoz, hogy valóban feldolgozhassa (elfelejtse) a gyermekkori traumát, tanulnia kell, de ennek a tanulásnak az első élménytől (abúzus, szólista) radikálisan más

¹ Bjork, idézi: Racsmány M.

módon kell lefolynia, megtörténnie. Ezt a radikálisan újszerű tanulást nevezzük pszichoterápiának.

Kísérleti csoport

TANULD MEG!

Felejtsd el amit tanultál
(„irányított” felejtés)

1. Első próba: egy szólista tanulása,
(a tanulás módját nem határozták meg,
mindenki úgy tanult, ahogy akart)
majd instrukció:

(–rövid szünet–)

Kontroll csoport

TANULD MEG !

Jegyezd meg amit tanultál
(**nincs** „irányított” felejtés)

2. Második próba: egy másik szólista tanulása,
majd instrukció:

TANULD MEG!

Idézd fel az 1. és a 2. szólistát

TANULD MEG!

Idézd fel az 1. és a 2. szólistát

EREDMÉNY:

AZ 1. LISTÁBÓL SOK SZÓT ELFELEJTETT
A 2. LISTÁBÓL **TÖBBET** JEGYZETT MEG

AZ 1. LISTÁBÓL **TÖBBET** JEGYZETT MEG
A 2. LISTÁBÓL SOK SZÓT ELFELEJTETT

Kísérleti csoport

(úgy tanultak, ahogy akartak)

Felejtsd el amit tanultál
(„irányított” felejtés)

3. Harmadik próba: egy újabb szólista tanulása,

Kontroll csoport

(a tanulás módját előírták!)

Jegyezd meg amit tanultál
(**nincs** „irányított” felejtés)

EREDMÉNY:

AZ 1. LISTÁBÓL SOK SZÓT ELFELEJTETT
A 2. LISTÁBÓL **TÖBBET** JEGYZETT MEG

AZ 1. LISTÁBÓL SOK SZÓT ELFELEJTETT
A 2. LISTÁBÓL **TÖBBET** JEGYZETT MEG

2. ÁBRA

Amennyiben a második lista tanulásának módja eltér a korábbi lista tanulásának módszerétől, nem is szükséges a felejtési instrukció, mivel a 2. lista elemei annak hiányában is jobban megmaradnak és **gátolják** az előző, 1. lista elemeire való emlékezést. Ha viszont az 1. listát nem követi újabb tanulás, vagy a 2. lista tanulását valami megzavarja, úgy károsodik az 1. lista megőrzésének gátlása, elemei megőrzésre kerülnek, és aktív vagy passzív módon felidézhetőek. Ypsilonka tehát jól teszi, ha egy pszichoterapeuta segítségét igénybe véve „megtanulja” (feldolgozza) a gyermekkori traumát.

Bár Racsmány szerint az abúziót elkövető utasítása („felejtsd el”) adaptív folyamatként is hathat, amennyiben a történetek elfelejtésére vonatkozó utasítás segítheti az integritás megőrzését, csakhogy a kísérletben az elfelejtésre ítélt szavak passzív felismeréséhez hasonlóan az áldozat tudattalanjában ott maradnak a történetek és feszültséget termelve olyan tünetekben manifesztálódhatnak, mint a kényszeres, hipochondriás gondolatok, a poszttraumás stressz-szindróma, vagy a pszichogén amnézia. Egyes kutatók, (például Conway 2001)² az emlékezeti gátlás jelenségében felfedezni vélik a freudi elfojtás kísérletileg bizonyítható megnyilvánulását. Anderson és Green (2001) szerint /idézem/ „kísérletileg is sikerült kimutatni azt, amit Freud úgy fogalmazott meg, hogy (...) az elfojtás lényege csupán a tudattól való elutasítás és távoltartás”. Tudjuk azonban, hogy a traumát nem elfojtani, hanem feldolgozni kell: a laboratóriumi kísérletek során ebben nem a felejtési instrukció, hanem az újabb tanulás mutatkozott eredményesnek.

² Köszönettel tartozom Racsmány Mihálynak, aki felhívta figyelmemet a fenti publikációkra.

Mint már mondtam, ezt az „újabb tanulást” pszichoterápiának nevezik. És most, befejezésül, térjünk vissza a pszichoterápiához, és foglaljuk össze, hogy miért annyira fontos az időiség fogalma a pszichoanalízisben?

Freud már korán megalkotta a „Nachträglichkeit” fogalmát, amelyben egy esetismertetés kapcsán bemutatta: hogyan válik traumává egy, a pubertáskorban elfojtott infantilis emlék. Az általam önkényesen „utólagosság”-nak fordított jelenség tehát egy olyan oki hatást jelent, amely az idői eltolódás révén, késleltetve, mintegy következményként jelenik meg. Freud erre az elméletre építette fel a neurózisok keletkezésének teóriáját.

Ezzel ellentétben más analitikusok, akik a hermeneutika felől közelítenek az analízishez, „utólagosság” alatt a *jelenből a múltba projektált* jelentést értnek. Ezzel az „utólagosság” már *átértelmezéssé válik*, egy utólagosan kialakított jelentéssé; egy aktuálisan keletkezett fantáziává, (úgynevezett „fedőemlékké”), amely egy tapasztalat *utólagos* átértelmezését idézi elő. E felfogásban az emlék utólagos kiegészítéséről van szó: az emlékkép a jelen idejű tudati állapothoz kötődik, majd a múltba vissza-projektálódik, míg Freud teóriája abból indult ki, hogy a múlt történése determinálja a jelen tudati állapotát.

A legújabb pszichoanalitikus iskolákban az utólagosság fogalma már-már alig merül fel, mivel manapság az analízis *elsődleges* célja nem annyira az elfojtott infantilis élmények rekonstruálása, (ahogyan ez Freud idejében történt,) hanem a múlt és a jelen összefüggésének felderítése. De ha nem is tartjuk mindig szükségesnek ezt az összefüggést értelmezni, felfigyelünk bizonyos jelekre, amelyek szerény, mégis figyelemre méltó jelentést közvetítenek. Az áttételt azonban közvetlenül értelmezzük, és eltekintünk a múlttal való kapcsolat hangsúlyozásától. A tárgykapcsolat-elmélet és a szelfpszichológia ma már abból indul ki, hogy a változás, a terápiás cél elérése az „itt és most” átélésével valósul meg. A legújabb pszichoanalitikus modellek – amelyek a pszichés betegség létrejöttét minden esetben hozzárendelik egy korábbi fejlődési szakaszhoz – a freudi utólagosság koncepcióval ellentétesek.

Mégis: az időiség fontos tényező, és e tényt az is tükrözi, hogy az európai analitikus szövetség elmúlt évi, barcelonai konferenciájának az „Időiség – időtlenség” volt a témája. De már egy évvel korábban, a portugál konferencián, Evelyn Séchaud megnyitó beszédében az idővel kapcsolatban a következő mondat hangzott el: „A gyermekkorban az idő elnyúlik, az érett felnőttkorban megrövidül, a szerelemben felfüggesztésre kerül, a melankóliában megáll.” – Tegyük hozzá: idős korban felgyorsul és száguldani kezd. Nem annyira a jövőbe, mint inkább a múltba. De ez már egy másik konferenciának lesz a témája.

Irodalom:

- Anderson, M.C., Green, C. (2001) Suppressing unwanted memories by executive control. *Nature*, 410., (366-369)
- Conway, M.A. (2001) Repression revisited. *Nature*, 410., (319-320)
- Freud, S. (1997) Ösztönök és ösztönsorsok: Metapszichológiai írások. Filum Kiadó, Bp.
- Racsmány, M. (1999) List competition and directed forgetting. Unpublished dissertation. University of Bristol.
- Racsmány, M., Pléh, Cs. /szerk./ (2001) Az elme sérülései. Kognitív neuropszichológiai tanulmányok. Akadémiai Kiadó, 2001.
- Racsmány, M., Szendi, I. (2001) „Ne gondolj a fehér medvére.” Az emlékezeti gátlás neuropszichológiája. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Racsmány, M.: (2002) Adaptív felejtés: az emlékezeti gátlás szerepe a megismerésben. IN: Racsmány, M., Kéri, Sz. (szerk): *Architektúra és patológia a megismerésben.* (50-69)
- Schacter, D.L. (2001) *The seven sins of memory: How the mind forgets and remembers.* Boston, Houghton Mifflin Company.

(Elhangzott a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület „Az idő a pszichoanalízisben: a jelenben elbeszélt múlt és jövő” címmel megtartott 2008. évi őszi konferenciáján.